

IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

İSLÂM VAKIFLAR HUKUKUNDA İSTİBDÂL

Murat BEYAZTAŞ*

Öz

İslâm medeniyetinde vakıf, hayatın her alanında temel yapıyı inşa eden en önemli faktör olma özelliğine sahiptir. Ancak vakfedilen cami, medrese, kervansaray, su kanalı veya buralarda kullanılan eşyalar gibi menkul ya da gayri menkul hizmet araçları, zaman içerisinde eskime, harap olma veya ihtiyaç dışı kalma gibi nedenlerle kullanılamaz hale gelebilirler. Bu durumda istibdâl, söz konusu malların yeniden toplum için yararlı hale getirilebilmesini mümkün kılan bir yoldur. Uygulamada vakıf malın, satış ve alım ya da takas suretiyle mülkiyete aktarılması ve mukabilinde yeni bir malın vakıf hale getirilmesi suretiyle icra edilir.

Bu çalışmada, vakıfta devamlılık ve satılmazlık bağlamında bugünün önemli problemlerinden birini teşkil eden söz konusu mesele, çeşitli mezhep ve görüşlere ait temel kaynaklar üzerinden tartışılmaktadır. Vakıf malın menkul–gayri menkul, hayrât–müstegallât ya da mescid vakfı olmasına bağlı, konuyla ilgili farklı değerlendirmeler bulunsa da genel olarak, Hanefîler’in ve özellikle Hanbelîler’in söz konusu değişikliği mümkün gördüğü tespit edilmiştir. İstibdâlde temel hedef, vakıftaki değişmezlik esasını bu zorunlu değişiklik arasındaki hassas dengeyi koruyarak, ikisinin de ortak hedefini teşkil eden devamlılığı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Vakıf, İstibdâl, İbdâl.

İSTİBDÂL IN FOUNDATIONS OF ISLAMIC LAW

Abstract

In Islamic civilization, the foundation is the most important factor that builds the basic structure in every field of life. Goods or real estate utilities, such as mosques, madrasahs, caravanserais water canals or the vehicles used by them, may become unavailable over time due to obsolescence, destruction or lack of necessity. In this case istibdâl, is a way of bringing them available again for the use of society. In practice, this is made by transferring

the foundation goods to the property through sale and purchase or exchange, whereas it becomes a new property of the foundation.

The issue, which is one of the most important problems of today in the context of continuity and inability to sell, is being discussed through the main sources of various denominations and opinions. Although there are different evaluations, it is determined by the Hanafîs and especially by the Hanbalîs that this change is possible in general, depending on whether it is a movable or immovable property, a charity or a müstegallât foundation. The main goal here is to maintain the delicate balance between the constancy and the inevitable change, and to ensure continuity which is the common goal of both.

Keywords: İslamic Law, Vakıf, İstibdâl, İbdâl.

GİRİŞ

İslâm medeniyetinde ibadet, eğitim, sağlık, bayındırlık ve ulaşım gibi hayatın her alanını dolduran cami, medrese, hastane, sulama kanalı, kervansaray, köprü ve imaret benzeri dinî ve hayrî tesisleri ile köklü bir yere sahip vakıflar ve bu vakıflara ait mallar, zamanla harap olabilir ya da kullanılamaz hale gelebilir.¹ Vakıfta esas olan vâkıfın şartı üzere devam edilmesi olsa da söz konusu hal ortaya çıktığında, fakihler satış veya temlik gibi yollarla vakfın tamamen tasfiyesi yerine, yapılacak değişiklikler neticesinde vakfın devamını sağlayan çözümler üzerinde durmuşlardır.

Bu makalede bugünkü vakıf sorunlarına çözüm üretme adına, adı geçen değişikliklerden, vakıf malı mülkiyete intikal ettirerek mukabilinde mülk olan malı vakıf haline getiren istibdâl ele alınmıştır. Çalışma sırasında Kur'an ve ilgili Hadis kaynaklarının yanında, genişçe bir yelpaze içerisinde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Câferî, Zâhirî ve Zeydî literatür taranmış, ilave olarak birçok modern kaynağa da yer verilmiştir.

*Dr. İletişim: muratbeyaztas@yahoo.com. Bu makalenin hazırlanmasında yazarın, *İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyîri ve İstibdâli* [(Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Konya 2016] isimli doktora tezinden yararlanılmıştır.

¹ Sıdkı, *Hatırât*, s. 7; Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine (Mücmel Bir Etüd)", *VD*, I, 104-105; Kazıcı, *Vakıflar*, s. 56-65; Köprülü, "Tarihte Vakıflar", *AÜHFM*, VIII, 495-496; Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *VD*, XVIII, 38; Selim Hânî Mansûr, *el-Vakfu ve devruhû fi'l-müctemai'l-islâmî'l-muâsır*, s. 181.

İSTİBDÂLİN MAHİYETİ

A. İstibdâlin Tarifi

“İstibdâl / الاستبدال”, vakıfta değişim ifadeleri içerisinde en fazla tanınan terimdir. “ب د ل” kökünden türemiş olup, “değiştirme, yerine başkasını koyma”² gibi anlamlara gelir. Vakıf ıstılahında “vakıf malın mülk ile değiştirilmesi” demektir. İhtiyaç baş gösterdiğinde vakfa ait malın, takas veya satış ve alım suretiyle vakıf olmayan bir mala dönüştürülmesi ve mukabilinde mülk olan malın da vakıflaştırılmasıdır.³

Klasik kaynaklarda “istibdâl”, bazen “malın satışı ve bundan elde edilen bedel ile benzerini satın alma” şeklinde açık ifadeler ile karşılandığı gibi⁴ bazen de “ibdâl / الإبدال”⁵, “nakl / النقل”⁶, “taḥvîl / التحويل”⁷, “tağyîr / التغيير”⁸ ya da özellikle Mâlikî fıkıhındaki münâkale / المناقلة,⁹ mu’âvaza / المعاوضة¹⁰ benzeri kelimelerle ifade edilmiştir. Şu kadar var ki, vakıfta istibdâle karşı duruşlarıyla öne çıkan Şâfiî ve Mâlikî kaynaklarda, bazı istisnalar dışında,¹¹ söz konusu kavrama yer verilmemiştir. Uygulama olarak istibdâli kabul eden Hanbelîler de kullanımda ya “satış ve alım” şeklinde açık bir ifadeyi¹² ya da “ibdâl”¹³ kelimesini tercih etmişlerdir. Böylece istibdâlin daha çok Hanefîler tarafından kullanılan bir terim olduğu görülmektedir.

Hanefî kaynaklarda istibdâl henüz kavramlaşmamış olsa da ilk olarak, erken dönem kaynaklarından İmam Muhammed eş-Şeybânî’ye (ö. 189/805) ait *el-Asl*’da yer alır. Ancak

² Râzî, *Muhtârû’s-Sihâh*, s. 965; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, 48.

³ Hassâf, *Ahkâmü’l-evkâf*, s. 154; Dâmâd, *Mecmau’l-enhur*, I, 736; Kadri Paşa, *Kânûnû’l-adl*, md. 129; Ömer Hilmi, *İthâfû’l-ahlâf*, m. 31; Hüseyin Hüsni, *el-İhsâf*, m. 174; Ali Haydar, *Tertîbü’s-sunûf*, md. 601; Ubeydî, *İstibdâlü’l-vakf*, s. 55.

⁴ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, VI, 99: “فإنه يباع ويشترى بثمنه غيره...”; Hirâkî, *el-Muhtasar*, s. 140: “بيع ويباع الفرس الحبس يكلب ويجعل ثمنه في...”; İbn Ebû Zeyd, *er-Risâle*, s. 236: “واشترى بثمنه ما يرد علي اهل الوقف... مثله...”; Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 301: “للقاضى أن يبيعه...”; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, III, 591: “وإن وقف مسجدا فخرّب وكان في مكان لا ينتفع به بيع وجعل في مكان ينتفع به...”; İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 225: “فللقاضي أن يبيعه ويشترى بثمنه غيره...”; Trablusî, *el-İs’âf*, s. 31: “فقد جوزوا بيعة والتعويض بمثله...”.

⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 634; Karâfî, *ez-Zahîre*, III, 369; İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 215; Zerkâ, *Ahkâmü’l-evkâf*, s. 171.

⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 218: “فإن المسجد لا يجوز نقله...”; Hillî, *Kavâidü’l-ahkâm*, II, 395: “ولا يصح بيع الوقف ولا هبته ولا نقله”.

⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 220: “...جوز تحويله إلى موضع آخر...”.

⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 633: “كما لا يجوز تغيير الوقف بالبيع مع إمكان الانتفاع به”; İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 218: “كما أن تغيير المسجد ونقله ماجاز عنده إلا للحاجة”.

⁹ Hattâb et-Trablusî, *Bey’u’l-ahbâs*, s. 62: “ويعبر بعضهم عن ذلك بالمناقلة”.

¹⁰ İbn Ebû Zeyd, *er-Risâle*, s. 236: “وأختلف في المعاوضة...”; Hattâb et-Trablusî, *Bey’u’l-ahbâs*, s. 62: “ويعبر...بعضهم بالمعاوضة”.

¹¹ Hattâb et-Trablusî, *Bey’u’l-ahbâs*, s. 71: “لو بيع واستبدل بثمنه...”; İbn Abdilber, *el-Kâfî*, II, 1020: “حبس حيوانا فكبر وهرم فلا بأس ببيعه واستبدال مثله”.

¹² Hirâkî, *el-Muhtasar*, s. 140: “بيع واشترى بثمنه ما يرد علي اهل الوقف...”; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, III, 591: “وإن وقف مسجدا فخرّب وكان في مكان لا ينتفع به بيع وجعل في مكان ينتفع به...”; İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 225: “فقد جوزوا بيعة والتعويض بمثله...”.

¹³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 634: “فإن المسجد لا يجوز نقله وابداله...”; İbn Teymiyye, *Mecmûü’l-fetâvâ*, XXXI, 215: “وإنما ابدال المسجد بغيره للمصلحة...”.

burada söz konusu olan, yalnızca satıştan sonra yeni malın satın alınma safhasıdır.¹⁴ Daha sonra Hassâf (ö. 261/874) tarafından “bey‘ ve istibdâl / البیع و الاستبدال” şeklinde “satış” ifadesi ile birlikte kullanılmıştır.¹⁵ Nihayetinde Serahsî (ö. 483/1090) ile birlikte “istibdâl” müstakil bir kavrama dönüşerek literatürde bilinen şeklini almıştır.¹⁶

Bir kısım çağdaş araştırmacılar, “istibdâl”i, İmam Muhammed ve Hassâf’ın kullanımına benzer şekilde kullanırlar. Buna göre vakıf malın satışı ve yeni malın alımında, ilk kısım “ibdâl”; ikinci kısım da “istibdâl”dir. “İbdâl” ve “istibdâl”i bir bütünün, birbirlerini tamamlayan iki parçası olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca bu kavramlardan her biri “istibdâl” veya “ibdâl” olarak tek başına söz konusu süreci ifade etmek için de kullanılmıştır.¹⁷ Bunun yanında “istibdâl”i “para karşılığında satış ve alım” suretiyle vakıf malın değişimi olarak sınırlayıp, vakıf malın vakıf olmayan mal ile “takas”¹⁸ suretiyle değiştirilmesini “ibdâl” olarak değerlendirenler de mevcuttur.¹⁹ Bu yaklaşım bazı Mâlikî kaynaklardaki istibdâl kullanımına kısmen uygunluk arz etmektedir.²⁰

Nihayetinde çalışmamıza esas olmak üzere söz konusu bilgiler ışığında yapılacak tanımlamaya göre, Hanefî yaklaşımına uygun olarak “*İstibdâl, vakıf malın satış ve alım ya da doğrudan takas usullerinden birisi ile değiştirilmesidir.*”

B. İstibdâlin Hükümü

İstibdâl İslâm âlimlerinin birçoğu tarafından kabul edilen bir uygulamadır. İstibdâl neticesinde ilgili mal, vakıf olma hususiyeti sona ererek mülkiyete konu olur. Ona mukabil başka bir mal da vakıf hükmünü kazanır. Bunun için ayrıca vâkıfın beyanı şart değildir. Hayrî ya da müstegallât vakıflarda, farklı bir muameleye ihtiyaç olmadan, yeni mal vâkıfın beyan ettiği önceki şartlar çerçevesinde lâzım vakıf haline gelir.²¹

Hanefîler,²² Hanbelîler,²³ Zeydîler²⁴ ve kısmen Mâlikîler’in de içinde bulunduğu fakihler, vakıfta yer alan bağlayıcılık ve devamlılık ilkelerine rağmen, genel olarak mescid haricindeki

¹⁴ Şeybânî, *el-Asl*, XII, 90: “و إن رأى أن يبيع بعضهم و يستبدل به...”.

¹⁵ Hassâf, *Ahkâmü’l-evkâf*, s. 22: “وكان يبيعها والاستبدال بثمنها”.

¹⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 41: “أنه إذا شرط في الوقف أن يستبدل به أرضاً أخرى إذا شاء ذلك...”.

¹⁷ Kadri Paşa, *Kânûnü’l-adl*, md. 129; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 172-173; Râfî’î, *el-Ahvâlü’ş-şahsiyye*, s. 231; Zuhaylî, *el-Fikhü’l-İslâmî*, X, 7624; Kübeysî, *Ahkâmü’l-vakf*, II, 9; İkrime Sa’id Sabrî, *el-Vakfî’l-İslâmî*, s. 202.

¹⁸ Türk vakıf mevzuatında malın mal ile değişiminin karşılığı “trampa”dır. Bkz. Vakıflar Kanunu, md. 13.

¹⁹ *Mv. F.*, “İbdâl”, I, 142.

²⁰ Hattâb et-Trablusî, *Bey’u’l-ahbâs*, s. 71.

²¹ İbn Teymiyye, *Mecmû’l-fetâvâ*, XXXI, 229, 254; Âlim b. Alâ, *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye*, V, 723; Trablusî, *el-İs’âf*, s. 31; Bühûtî, *er-Ravzu’l-mürbi*, s. 356; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, VI, 585; Ömer Hilmi, *İthâfî’l-ahlâf*, m. 119.

²² Hassâf, *Ahkâmü’l-evkâf*, s. 22, 154; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 41; Burhânüddîn el-Buhârî, *Zahiretü’l-fetâvâ*, V, vr. 217^b; İbnü’t-Türkmânî, “Risâletün fi’l-istibdâl”, *İstibdâl Risâleleri*, s. 53-54; Kınalızâde, *Ba’zu ahkâmî’l-vakf*, vr. 3^a; Yenişehirli, *Behcetü’l-fetâvâ*, s. 243; İbn Âbidîn, *el-Ukûdü’d-dürriyye*, I, 115.

vakıf mallarında istibdâlin mümkün olacağını belirtirler. Zira onlara göre vakfın tesisine esas olan amacın, belli bir ‘ayna bağlı olmadan da devam etmesi mümkündür. Eğer vâkıf tarafından belirlenen malın kullanımı ile ilgili bir mani ortaya çıkacak olur ise vakfın, kendiliğinden veya alınan bir karar neticesinde sona ermesi yerine, istibdâl suretiyle devamı sağlanmalıdır.²⁵

Hanefî mezhebinde istibdâl, vakıf malın yeniden mülkiyete geçirilememesi şeklindeki açık kıyasa uygun olmasa da gasp, itlaf veya afet sonucu kullanılamaz hale gelen vakıf yerde vakfın başka bir araziye aktarılabilmesi meselesine kıyas edilerek, istihsânen benimsenmiştir.²⁶ Bu görüş Ebû Yûsuf ile birlikte Hilâl b. Yahya, Hassâf ve Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060) gibi fakihlerin ictheadlarına dayanır.²⁷ Böylece, istibdâle tabi vakıf arazinin az da olsa sahip olduğu değer, ondaki vakıf mahiyetinin başka bir mala aktarılmasını mümkün kılan bağ olarak değerlendirilmiştir.²⁸

Hanbelîler ile Zeydîler ise istibdâli maslahat deliline dayandırırılar. “Celb-i maslahat, def-i mefsedet”²⁹ ilkesinin gereği olarak bu uygulamaya cevaz vermişlerdir. Belli bir mekânda kurban edilmek üzere götürülen hayvan, hastalanıp oraya sevk edilemeyecek hale geldiğinde, nasıl bulunduğu yerde kurban edilmesi gerekiyorsa; aynı şekilde vâkıfın gerçekleştirmek istediği faydayı devam ettirebilmek için de vakfa konu malın gerektiğinde değiştirilebileceğini ifade etmişlerdir.³⁰

Aslen istibdâli kabul etmeyen Mâlikîler de Mescid-i Nebî'nin genişletilmesi kapsamında ortaya çıkan bazı sahabe uygulamalarına istinaden, yalnızca mescid veya yol gibi kamunun ihtiyacı olan yerleri genişletme ile sınırlı bir alanda istibdâle izin vermişlerdir.³¹ Ayrıca Ebû Saîd İbn Lübb (ö. 782/1380), İbn Arafe (ö. 803/1400), Burzülî (ö. 844/1440), Ebû Yahya (ö. 857/1453) ve Hattâb et-Trablusî (ö. 995/1587) gibi bazı müteahhirin Mâlikîler döneminden itibaren Kuzey Afrika, Tunus ve Endülüs gibi Mâlikî coğrafyada, kısmen de olsa istibdâlin uygulandığı görülmektedir. Söz konusu fukahâ, Rebîa (ö. 136/753) ve Abdurrahman b. Kâsım (ö. 189/807) gibi fakihlerden nakledilen ancak uygulamaya yansımamış bir rivayete dayanarak,

²³ Hallâl, *Kitâbü'l-Vukûf*, II, 613-614; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 633; İbn Kâzî, *el-Münâkale bi'l-evkâf*, vr. 3.

²⁴ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-ehzâr*, s. 217; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333, 336-337.

²⁵ Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 191; Abdullah Sâlih, “Şartu'l-vâkıf”, *Evkâf*, V, 187; Karadağî, “Tenmiyetü mevâridi'l-vakf”, *Evkâf*, VII, 28.

²⁶ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 51^a; Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 22, 154; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 228; Kâfiyecî, “er-Remz ala kenzi'l-avârif”, *İHAD*, XVIII, 181; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31;

²⁷ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*, V, 2087; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 237; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, VI, 573.

²⁸ Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31.

²⁹ Ebû Zehre, *Usûlu'l-fikh*, s. 279; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 198-199; Atar, *Fıkah Usûlü*, s. 81-82.

³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 633; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 252; Bühûtî, *Şerhu Müntehe'l-iradât*, II, 426; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333, 336-337.

³¹ İbn Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XII, 304; Karâfi, *ez-Zahîre*, VI, 331; Hattâb et-Trablusî, *Bey'u'l-ahbâs*, s. 30-32; Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, IV, 91.

kullanılamaz hale gelmiş fakat tamiri veya kiraya verilmesi mümkün olmayan yerlerin istibdâline cevaz vermişlerdir.³²

Genel olarak Şâfiî, Mâlikî ve Câferî fakihler ile birlikte bazı Hanefîler ise vakıftaki devamlılık esasını zedelememe ve ortaya çıkan suistimallere de mani olma gibi sebeplerle istibdâle karşı çıkmışlardır. Hanefî,³³ Şâfiî³⁴ ve Mâlikî³⁵ birkısım fakihlerin aktarmış olduğu bazı kötü niyetli hâkim ve şahitler marifetiyle ortaya çıkan olumsuzluklar, bu görüşün en önemli dayanağıdır. Konuyla ilgili İbn Âbidîn'in öne sürmüş olduğu, bir mescid vakfında mütevellinin önceden olduğu gibi mahkemeye intikal ettirilmeden cemaat tarafından seçilmesine dair teklifi,³⁶ konuyla ilgili oldukça dikkat çekici bir durumdur.

Hiçbir şekilde istibdâle izin vermeyen Şâfiîler, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) vakfı ile ilgili hadisteki "satılmaz, hibe olmaz, miras bırakılmaz..."³⁷ ifadelerine dayanmışlardır.³⁸ Mâlikîler ise mescid, yol, mezarlık gibi kamu yerlerinin genişletilmesi meselesi haricinde herhangi bir vakıf taşınmazın istibdâle tabi olamayacağını sedd-i zerâi³⁹ ile delillendirmişlerdir.⁴⁰ Câferîler de aynı yaklaşımla, satış kapsamında değerlendirdikleri istibdâle karşı durmuşlardır.⁴¹ Bunlara ilave olarak Sadrüşşerîa (ö. 747/1346),⁴² Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420)⁴³ ve Şürünbülâlî (ö. 1069/1659)⁴⁴ ile Osmanlı şeyhülislâmları İbn Kemal (ö. 940/1534)⁴⁵ ve Çivizâde Muhyiddîn Mehmet Efendi (ö. 954/1547)⁴⁶ gibi mezhep görüşünün dışına çıkan Hanefîler de istibdâle mesafeli bir duruşa sahiptirler.

Vakfa konu yer mescid olduğunda, Allah'ın evi ve dolayısıyla vakıf manasının en yoğun olduğu alan olması hasebiyle, mezhep olarak Hanefîler'in de istibdâle cevaz vermedikleri

³² Ebû Yahyâ, *Şerhü't-Tuhfe*, II, 257-258; Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, VII, 662; Hattâb et-Trablusî, *Bey'u'l-ahbâs*, s. 52-55, 58-66.

³³ Sadrüşşerîa, *Şerhü'l-vikâye*, III, 288-289; Tarsûsî, *Enfau'l-vesâil*, vr. 44^a; Şeyh Bedreddin, *Câmiü'l-füsûleyn*, vr. 248^a; İbn Kutluboğa, *Risâle*, vr. 125^b-126^b; Kirmastî, *Ahkâmü'l-evkâf*, vr. 40^a; Şürünbülâlî, *Hisâmü'l-hükkâm el-muhakkikîn*, vr. 1^b.

³⁴ Makrizî, *el-Mevâiz*, III, 129.

³⁵ Derdîr, *eş-Şerhü's-sağîr*, IV, 100-101.

³⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 634.

³⁷ Buhârî, "Şürût", 19, (III, 198): "أَنَّه لَا يُبَاعُ وَلَا يُوهَبُ وَلَا يُورَثُ".

³⁸ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb*, III, 28; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391-392.

³⁹ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, IV, 556.

⁴⁰ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, VI, 100; İbn Abdilber, *el-Kâfi*, II, 1020; İbn Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XII, 204, 304; İbnü'l-Hâcib, *Câmiü'l-ümmehât*, s. 452; Karâfi, *ez-Zahîre*, VI, 346, 331; Hattâb et-Trablusî, *Bey'u'l-ahbâs*, s. 63-64, 67-70, 87-88.

⁴¹ Hillî, *Kavâidü'l-ahkâm*, II, 395.

⁴² Sadrüşşerîa, *Şerhü'l-vikâye*, III, 288-289.

⁴³ Şeyh Bedreddin, *Câmiü'l-füsûleyn*, vr. 114^a.

⁴⁴ Şürünbülâlî, *Hisâmü'l-hükkâm el-muhakkikîn*, vr. 1^a-23^b.

⁴⁵ İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları*, s. 231.

⁴⁶ Çivizâde, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, vr. 156^b; Akgündüz, "İstibdâl", *DİA*, XXIII, 320.

görüldür.⁴⁷ Hanbelîler ise mescid olma vasfını, istibdâle mani bir durum olarak değerlendirmezler.⁴⁸ Böylece Şâfiî, Mâlikî⁴⁹ ve Hanefî fakihler mescidlerdeki Allah'ın evi vasfının ebedî olarak devam edeceği esasında birleşmişlerdir. İstibdâle karşı tavrın bir parçası olan bu yaklaşımın en şiddetli savunucusu, mescid harap ve kullanılamaz bir durumda olsa, hatta etrafında kimse kalmasa dahi bir daha mülke dönüşmeyeceğini ifade eden Şâfiîler'dir.⁵⁰

Hanefîler'de İmam Muhammed'in mescidi de içine alan mülkiyete rücu' ichtihadına rağmen, Ebû Yûsuf'a dayandırılan bu görüş esas alınmıştır. Vâkıfın şartı olsa dahi mescidlerde istibdâle cevaz verilmez. Bu durumda vakıf sahih, ilgili şart bâtil kabul edilir. Mescid ibadet mahalli olmasından dolayı, özellikle mekânı üzerinde durulmaktadır. Mescid haricindeki vakıflarda istisnâ olarak istibdâl hükmü verilse de vakıf olması hasebiyle sahip olduğu devamlılık niteliği, mescidde kesintiye uğramadan devam edeceği savunulur.⁵¹ Vakfın bağlayıcılığını, oldukça sınırlı şartlarda kabul eden Ebû Hanîfe (ö. 150/767) dahi mescid olma vasfını, başka bir şarta ihtiyaç olmadan, devamlılık için yeterli görmüştür.⁵² Bununla birlikte İmam Muhammed'e isnad edilen; eski, harap ve bânisi bilinmeyen mescidin satılarak, mukabilinde başka bir yer satın alınabileceğine dair bir rivayet daha vardır.⁵³ Bu görüşten hareketle; mescid harap olduğunda veya ihtiyaç dışı kaldığında ya da cemaat için yeterli olmaktan çıkıp, genişleme alanı da bulunmadığında, başka bir yer ile istibdâline fetva verilmektedir.⁵⁴ Konuyla ilgili olarak, demiryoluna denk geldiğinden dolayı veya etrafında namaz kılacak Müslüman kalmaması gibi zaruri sebeplerle mescidlerin istibdâline dair bazı son dönem Osmanlı uygulamaları bulunmaktadır.⁵⁵

Fetvaya esas görüşlerine göre Hanbelîler, mescid de olsa istibdâle cevaz verirler. Onlara göre ne genel olarak İslâm hukukunda ne de mezhep içerisinde konuyla ilgili olumsuz bir delil vardır. Tam tersi mescidlerde de istibdâlin yapılabileceği hususunda birçok gerekçe mevcuttur. Bunlardan en dikkat çeken, Hz. Ömer'in Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'a (ö. 55/675) yazdığı mektuptur. Mektupta Kûfe'deki mescidin başka bir yere taşınması ve mevcut yerinin hurma çarşısına dönüştürülmesi emredilmektedir. Abdullah b. Mes'ud'un (ö. 32/652) icra ile

⁴⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 236-237; Ali Efendi, *Fetâvâ*, I, 243.

⁴⁸ İbn Kudâme, *el-Kâfî*, III, 590; İbn Teymiyye, *el-İhtiyârâtü'l-ilmîyye*, IV, 514.

⁴⁹ İbn Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XII, 304; Karâfi, *ez-Zahîre*, VI, 330-331; Vezzânî, *en-Nevâzilü'l-cedîdetü'l-kübrâ*, VIII, 367.

⁵⁰ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 420; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 392; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 186-187.

⁵¹ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 54^b-55^a; Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 157; Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 42; Velvâlicî, *Fetâva'l-Velvâlicî*, s. 277^a; Kirmastî, *Risâle fi'l-evkâf*, vr. 28^a.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 28; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 5; İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, V, 346.

⁵³ Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, V, 844.

⁵⁴ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *en-Nevâzil*, vr. 251^a; Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, V, 848; İbnü'l-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, III, 284.

⁵⁵ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 270.

görevlendirildiği bu uygulama,⁵⁶ sahabenin bilgileri dâhilinde gerçekleşmiş olmasına rağmen, konuyla ilgili sahabeden muhalif bir görüşün bulunmaması da ayrıca icma' olarak değerlendirilmektedir.⁵⁷

Hanbelîler'in benimsediği mevcut değeri istibdâl yoluyla muhafazayı esas alan söz konusu yaklaşım, uygulamada tercih edilmesi gereken görüştür. Zira gerek Hz. Ömer'in Kûfe mescidi ile ilgili tasarrufuna⁵⁸ bağlı gerçekleşen sahabe kavli⁵⁹ gerekse hatalı davranış karşısında muhakkak müdahil olmaları beklenen sahabeden bu yönde bir rivayetin bulunmaması nedeniyle ortaya çıkan sukûfî icma'⁶⁰ delilleri açıkça buna işaret etmektedir.⁶¹

Menkul vakıf mallarının, özellikle hayvan vakıflarının istibdâlinde ise mezheplerin görüş birliği vardır. Çünkü gayri menkullere göre daha zayıf bir yapıya sahip olan bu mallar, birtakım esaslar çerçevesinde istisnâ olarak vakfa dâhil edilmişlerdir. Hatta bunlarda vakıf olmaktan kaynaklanan ebediliğin ancak bu yolla gerçekleşebileceği değerlendirilmiştir. Bu nedenle bir taraftan genel anlamda istibdâli savunan Hanefîler ve Hanbelîler, diğer taraftan istibdâle karşı duran Mâlikîler'in yanında bir görüşlerine göre Şâfiîler de bu tür mallarda istibdâli uygun görmüşlerdir. Tabiatı icabı vakıf hayvan zamanla güçten düştüğünde, ölmesini ve böylece vakfın sona ermesini beklemek yerine, az da olsa hayvan üzerindeki ekonomik değer istibdâl suretiyle başka bir hayvana taşınması ve vakfın imkân nispetinde bir müddet daha devam etmesi tercih edilmiştir. Aynı şekilde mescidlerdeki sergi ve aydınlatma araçları da kullanılmaz olduğunda, ihtiyaca göre istibdâl suretiyle farklı bir mala çevrilmelerinin vakıf adına faydalı olacağı öngörülmüştür.⁶² Menkullerde bugün uygulamaya yansımaları gereken görüş de bu olmalıdır.⁶³

Ancak konuyla ilgili olumsuz yaklaşımlarıyla öne çıkan Şâfiîler, köle ya da kitabın itlâfi ve devamında gerçekleşen tazmin neticesinde zorunlu bir istibdâle yer vermiş olmalarına rağmen,⁶⁴ genel anlamda istibdâle karşı tutumlarını menkul mallarda da devam ettirmektedirler.

⁵⁶ Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, IV, 46; İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 632-633; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 215-216.

⁵⁷ İbn Kudâme, *el-Kâfi*, III, 590-591; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 226-227, 252, 266; Merdâvî, *el-İnsâf*, VII, 101-105; Eşkâr, *el-Mücellâ*, II, 167.

⁵⁸ Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, IV, 46; İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 632-633; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 215-216.

⁵⁹ Ebû Zehre, *Usûlu'l-fikh*, s. 215; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 220.

⁶⁰ Ebû Zehre, *Usûlu'l-fikh*, s. 206; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 152.

⁶¹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 632-633; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 215-216, 221-223; İkrime Sa'id Sabrî, *el-Vakfî'l-İslâmî*, s. 275.

⁶² Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, VI, 99; Hallâl, *Kitâbü'l-Vukûf*, II, 614; Nâtfî, *el-Ecnâs ve'l-Furûk*, s. 401; İbn Abdilber, *el-Kâfi*, II, 1020; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, VI, 337; İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 631; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 237; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 77.

⁶³ Muhammed Mehdî, "Hükümü istibdâli'l-evkâf fi'l-mezâhibi'l-fikhiyye", *Mecelletü's-şer'iyye*, LXXVII, 353.

⁶⁴ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418-419; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391.

Kuruyan bir vakıf ağacın dahi gerektiğinde vakıf lehtarları tarafından kullanılıp tüketilebileceğini, ancak ne vakıf ne de vakıf lehtarları tarafından satılabileceğini ve bir başkasına da hibe edilemeyeceğini ifade etmişlerdir.⁶⁵

C. İstibdâlin Sebepleri

Kalıcılık ve değişmezlik vasıflarıyla öne çıkan vakıfta, istibdâle başvurulabilmesi birtakım sebeplere bağlıdır. Bunlardan ilki, vakfın kuruluşunda ve işleyişinde belirleyici bir role sahip olan vâkıfın, konuyla ilgili müsbet anlamda izin veren şartıdır. Bu durum istibdâle uzak duran birçok fakihin de içinde bulunduğu cumhur görüşüne göre meşrulaştırıcı bir sebeptir. Hanefîler ile Mâlikîler'in fetvaya esas görüşleri bu şekildedir.⁶⁶ Vakıfta istibdâle karşı çıkan Şâfiîler ise vâkıf şart olarak ileri sürse dahi istibdâli mümkün görmezler.⁶⁷

Hanefîler'de Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile birlikte Hilâl b. Yahya (ö. 245/858), Hassâf (ö. 261/874) ve Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) vâkıfın şartı olduğunda mescid vakfının dışında istibdâl yapılabileceğini ve bu durumda vakfın sahih, istibdâl şartının da geçerli olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁸ Kâdîhân (ö. 592/1196) konuyla ilgili âlimlerin ittifak ettiğini bildirmiştir.⁶⁹ Necmeddin et-Tarsûsî (ö. 758/1357), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ve Kınalızâde (ö. 979/1572) gibi fakihler de bu yaklaşımı savunmak üzere risaleler kaleme almışlardır.⁷⁰

Aslında gayri menkul mallarda istibdâle mesafeli durmalarına rağmen Mâlikîler de vâkıfın şartı olduğu takdirde bu uygulamanın mümkün olacağını ifade etmektedirler. Zira onlar vâkıf şartına tanımış oldukları geniş yetkiye bağlı olarak, yeri geldiğinde vakfın satışını dahi kabul ederler.⁷¹

Konuyla ilgili Hanefîler'de fetvaya esas olmayan iki görüş daha vardır. İmam Muhammed'e isnad edilen bu görüşlerden birine göre vakıf ifsâd olurken,⁷² diğerine göre vakıf sahih, ancak istibdâl şartı geçersizdir.⁷³ Bu görüşün özellikle Zâhirîler tarafından da

⁶⁵ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391-392; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 186.

⁶⁶ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 54^b-55^a; Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, IV, 89.

⁶⁷ Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 186-187; İkrime Sa'id Sabrî, *el-Vakfû'l-İslâmî*, s. 274.

⁶⁸ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 50^b, 54^b-55^a; Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 22, 154, 157; Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *en-Nevâzil*, vr. 250^a.

⁶⁹ Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306.

⁷⁰ Tarsûsî, *Enfau'l-vesâil*, vr. 46^a; İbn Kutluboğa, *Risâle*, vr. 124^a; Kınalızâde, *Ba'zu ahkâmi'l-vakf*, vr. 2^b-3^a.

⁷¹ Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, IV, 89; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, IV, 89; Karadağî, "Tenmiyetü mevâridi'l-vakf", *Evkâf*, VII, 23.

⁷² Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 584.

⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 41-42; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 18; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, VI, 227; Halebî, *Mültekâ*, s. 234.

benimsendiği görülmektedir. Onlara göre Allah'ın kitabında bulunmadığından ve hükümlerine de uygun düşmediğinden dolayı, vakıftaki bütün satış şartları bătıldır.⁷⁴

Vâkıfın şartı bazılarına göre istibdâl için bir zorunluluktur. Onun istibdâli reddetmesi bir tarafa, konuyla ilgili hiçbir beyanda bulunmamış olması halinde dahi istibdâl yapılamaz. İstibdâl ancak sarih vâkıf izni ile mümkün olabilmektedir. Hanefîler'den Şemseddîn İbnü'l-Harîrî'nin (ö. 728/1328) de benimsediği bu görüşe göre zorlayıcı bir neden olsa da vâkıfın iradesine dayanmayan istibdâl kabul edilmez.⁷⁵

Neticede vâkıfın şartı bulunduğu takdirde, zaruret veya ihtiyaç olmasa da istibdâl mümkündür.⁷⁶ Bugün kabul gören ve kanun metinlerine yansıyan yaklaşım, Şâfiîler'in dışında vâkıfın şartını istibdâl nedeni gören cumhur görüşüdür.⁷⁷

Vakıfta istibdâle gerekçe gösterilen ikinci etken de vakıf malın harap olması, gelirinin yetersiz hale gelmesi veya ihtiyaç dışı kalması gibi nedenlerle vakıf amacının gerçekleşemez hale gelmesidir. Bu durum Hanbelîler, Zeydîler ve yine mescid vakfi dışında olmak üzere Hanefîler tarafından istibdâl nedeni kabul edilmektedir. Vakıf malın gasp veya itlafından dolayı tazmin edilmesi halinde istibdâli zarurî olduğu gibi⁷⁸ harap olup menfaati kalmadığında veya geliri azalıp giderlerini, tamir ve bakım masraflarını karşılayamaz hale geldiğinde, hatta çevresine zarar vermeye başladığında da istibdâli mümkün olmalıdır.⁷⁹ Ancak istibdâli bütünüyle kabul etmeyen Şâfiîler'in yanında Mâlikîler ve Câferîler de bu nedenden dolayı istibdâl yapılmasını uygun görmemişlerdir.⁸⁰

Kullanılamaz hale gelen vakıf mal menkul olması halinde, istibdâl hakkındaki olumsuz görüşlerini yalnız gayri menkuller ile sınırladığından dolayı Mâlikîler'e göre istibdâl mümkün olabilmektedir.⁸¹ Şâfiîler'de de tercih edilen görüş olmamakla birlikte, ağaç ve hayvan gibi birtakım mallarda istibdâl söz konusu edilmiştir.⁸²

⁷⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VIII, 161; Karadağî, "Tenmiyetü mevâridi'l-vakf", *Evkâf*, VII, 23.

⁷⁵ İbnü'l-Harîrî, *Risâle*, vr. 117^a; İbn Kutluboğa, *Risâle*, vr. 125^b.

⁷⁶ Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31; Ali Efendi, *Fetâvâ*, I, 242; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 586; Kadri Paşa, *Kânûnü'l-adl*, md. 129; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 192.

⁷⁷ Râfi'î, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, s. 233-234; Mehdî, *Nizâmü'l-vakf fi't-tatbiki'l-muâsir*, s. 43.

⁷⁸ Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 241; Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, III, 582; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 265; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 31; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 588.

⁷⁹ Hallâl, *Kitâbü'l-Vukûf*, II, 622-623; Hirâkî, *el-Muhtasar*, s. 140; Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 300; İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 631-632; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 252-253; Kâriülhidâye, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, vr. 5^b; İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-ehzâr*, s. 218; Kâfiyecî, "Kitâbü'l-muhtasar", *İHAD*, XVIII, 174; Kınalızâde, *Ba'zu ahkâmü'l-vakf*, vr. 8^a; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 336.

⁸⁰ İbn Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-tahsil*, XII, 204, 304; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418; Hillî, *Kavâidü'l-ahkâm*, II, 395; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391-392; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, IV, 91.

⁸¹ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, VI, 100; İbn Abdilber, *el-Kâfi*, II, 1020; Karâfi, *ez-Zahîre*, VI, 346; Dirdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, IV, 91.

⁸² Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, IV, 418-419; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 391.

Diğer taraftan kullanılamaz hale gelen vakıf mal müstegallâttan olup, yapılacak değişim neticesinde az da olsa geliri devam ettirme imkânı bulunabilir. Bu durumda hem kullanılmaz hale gelmek suretiyle müstağnâ anı vasfını kazanan vakıf malın mülkiyete döneceği görüşüne sahip İmam Muhammed'e göre⁸³ hem de Mâlikîler'de fetvaya esas kabul edilmeyen bir görüşe göre istibdâl mümkün olmaktadır.⁸⁴

Vakıf malın kullanılamaz hale gelmesi nedeniyle istibdâli kabul eden söz konusu görüş, vakıf gayesinin gerçekleşmesini esas almaktadır. Eğer vakıf, kuruluş amacına uygun bir şekilde kullanılıyor ise istibdâli gerekli görülmezken, vakıftan elde edilen menfaat yok denecek derecede azaldığında bu uygulamaya kapı aralanmaktadır.⁸⁵ Vakıf malın kullanılamaz hale gelmesi Osmanlı vakıf uygulamasında⁸⁶ olduğu gibi son dönem kanun metinlerinde⁸⁷ de geçerliliği olan bir istibdâl sebebidir.

Son olarak vakıf mal kullanılabilir durumda olmasına rağmen, zaruri olmayan bir maslahat sebebiyle de istibdâl yapılabileceği kabul edilmiştir. Bu görüşü Şevkânî (ö. 1250/1834)⁸⁸ gibi Zeydîler⁸⁹ ile Hanefîler'den Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed;⁹⁰ Hanbelîler'den İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Ruhaybânî (ö. 1243/1827);⁹¹ Mâlikîler'den Hattâb et-Trablusî (ö. 995/1587)⁹² gibi birkısım fakihler savunmuşsa da cumhur desteklememiştir. Konuyla ilgili Hanefîler, vakıfta geliştirme veya ticaret amacının bulunmadığını, zorlayıcı bir sebep olmaksızın satış esasına dayanan istibdâle başvurulamayacağını ifade etmişlerdir.⁹³ Hanbelîler ise az da olsa vakıftan istifade edildiği takdirde vakıf amacı gerçekleşmeye devam ettiğinden dolayı, istibdâlin câiz olmayacağını belirtmişlerdir.⁹⁴

Bununla birlikte vakıf mal menkul olduğu takdirde gerek Hanefî ve Hanbelî gerekse Mâlikî kaynaklarında; bazen savaş atları, bazen de rahle ve hayvan koşum eşyaları üzerinde, maslahata dayanan birtakım istibdâl şekillerinin yer aldığı görülür. Böylece savaş olmadığı

⁸³ İbnü'l-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, III, 271; Kâriülhidâye, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, vr. 5^b-6^a; İbn Nüceym, "Risâle fi tahrîri'l-mekâl", *Resâilü İbn Nüceym*, s. 163.

⁸⁴ Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, VII, 662; Tesulî, *el-Behce*, II, 449.

⁸⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 227-228; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 187-188.

⁸⁶ Ali Haydar, *Tertîbü's-sunûf*, md. 1588; Ömer Hilmi, *İthâfü'l-ahlâf*, m. 416; *Cerîde-i İlmîyye*, c. I, sy. 1, s. 25.

⁸⁷ Kuveyt Vakıflar Kanunu, md. 13; Vakıflar Kanunu, md. 12; Şaban-Gundur, *Ahkâmü'l-vasiyye ve'l-mîrâs ve'l-vakf*, s. 538-539; Karadağî, "Tenmiyetü mevâridi'l-vakf", *Evkâf*, VII, 19.

⁸⁸ Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333, 336.

⁸⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-ezhâr*, s. 217; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333, 336.

⁹⁰ Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 300; Kâriülhidâye, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, vr. 5^b-6^a.

⁹¹ İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 215, 225; Ruhaybânî, *Metâlib*, IV, 367-368.

⁹² Hattâb et-Trablusî, *Bey'u'l-ahbâs*, s. 76.

⁹³ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 52^b; Tarsûsî, *Enfau'l-vesâil*, vr. 45^b; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 228; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, V, 345.

⁹⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 634; Bühûtî, *er-Ravzu'l-mürbi'*, s. 356.

dönemlerde, savaş özelliğini yitirmemiş hayvanların bakım giderlerinin karşılanması,⁹⁵ birtakım vakıf eşyalarının da daha etkin bir şekilde kullanılması⁹⁶ hedeflenmiştir.

İstibdâl sebebi olarak maslahatı en sık kullanan isimlerden İbn Teymiyye istibdâlde vakıf malın tamamen kullanılamaz veya kiraya verilemez hale gelmesinin şart olmadığını,⁹⁷ Şevkânî de vakıftan yararlanan kimselere yönelik faydadaki artışın vâkıfın sevabında da artış anlamına geleceğini⁹⁸ ifade etmişler, buna bağlı olarak bir maslahat bulunduğu takdirde istibdâle başvurulması gerektiğini dillendirmişlerdir.

Nihayetinde bugün maslahat nedeniyle istibdâl; Suriye, Mısır, Kuveyt ve Türkiye Cumhuriyeti gibi hukuk sistemleri tarafından kabul gören bir durumdur.⁹⁹ Çağdaş âlimlerin de ifadesiyle; vakıf amacına aykırı olmayan, ondan sağlanan menfaatin artmasına vesile olacak birtakım açık ve vakfın maslahatını güvence altına alan kurallar çerçevesinde, istibdâl mümkündür. Zira diğer hukuk alanlarında olduğu gibi vakıfta da “Zamanın ve şartların değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr olunmaz” kaidesi¹⁰⁰ bu şekilde hareket etmeyi gerektirmektedir.¹⁰¹ Örnek olarak bugün, şehrin meskûn mahallinde yer alan eski vakıf arazisinde ziraî yöntemlerle gelir sağlamaya devam edilmesi yerine, yine ziraata devam edilse dahi, mevcut yerin şehir ortamında kazanmış olduğu katma değerden istifade edilmek suretiyle, daha geniş ve verimli yerler ile istibdâlde bulunma; vakıf ve lehtarları açısından ziyadesiyle faydalı bir yaklaşım olacaktır.

İSTİBDÂLİN UYGULANIŞI

A. İstibdâlin Şartları

Yukarıda sayılan sebeplerden biri veya birkaçı bulunduğundan dolayı yapılmasına ihtiyaç duyulan istibdâlin gerçekleştirilebilmesi için ayrıca uygulama öncesinde ya da sürecinde birtakım şartların da yerine gelmesi gerekmektedir. Kullanılamaz hale gelen vakıf malda istibdâl kararının alınabilmesinde uygulamaya geçmeden önce ilk şart, vakfın kendi ihtiyacını karşılayacağı herhangi bir varlığa sahip olmaması,¹⁰² ikinci şart ise hayrî vakfın gelir sağlamak

⁹⁵ Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, V, 868; Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, IV, 90; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, IV, 90.

⁹⁶ Hallâl, *Kitâbü'l-Vukûf*, II, 624; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 642; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 236-238.

⁹⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kübrâ*, III, 543; a. mlf. *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 215, 225.

⁹⁸ Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333, 336.

⁹⁹ Kuveyt Vakıflar Kanunu, md. 13; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 196; Şaban-Gundur, *Ahkâmü'l-vasiyye ve'l-mirâs ve'l-vakf*, s. 538-539; Vakıflar Kanunu, md. 12.

¹⁰⁰ Ali Haydar, *Dürer*, s. 101-102, md. 39; *Açıklamalı Mecelle*, s. 22, md. 39.

¹⁰¹ Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 196; Abdullah Sâlih, “Şartu'l-vâkıf”, *Evkâf*, V, 195; Şahhâte, “İstismâru emvâli'l-vakf”, *Evkâf*, VI, 83-84; Muhammed Mehdî, “Hükümü istibdâli'l-evkâf fi'l-mezâhibi'l-fikhiyye”, *Mecelletü's-şer'iyye*, LXXVII, 360.

¹⁰² Bühûfî, *Şerhu Müntehe'l-iradât*, II, 426; Ali Efendi, *Fetâvâ*, I, 243; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 401.

üzere kiraya verilmesi gibi, vakıf malın yalnızca kullanımı ya da vasıflarında gerçekleştirilebilecek birtakım değişikliklerle sorunun çözülememiş olmasıdır.¹⁰³

Bunlardan sonra uygulama safhasında da istibdâl için vakıf aleyhine gabn-i fâhiş olmaması,¹⁰⁴ vakıf mal mukabilindeki bedelin veresiye değil peşin olması,¹⁰⁵ vakfi temsil eden yetkili ile diğer taraf arasında, menfaat ithamına sebep olacak bir hısmınlığın veya borç ilişkisinin bulunmaması¹⁰⁶ şartları yerine gelmelidir. Ayrıca fetvaya esas olmasa da İbn Nüceym (ö. 970/1562) ve İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) gibi bazı fakihler, para aracılığı olmadan vakıf malın vakıflaştırılmak istenilen mal ile doğrudan değiştirilmesini¹⁰⁷ de şart görmüşlerdir.

Yine istibdâlin sağlıklı bir şekilde tamamlanabilmesi için süreç içerisinde vakıflaştırılacak yeni malın da herhangi bir vakfa ait olmaması,¹⁰⁸ eğer maslahata dayanan nedenlerle değişim gerçekleşiyorsa önceki maldan daha iyi durumda olması,¹⁰⁹ özellikle hayrî vakıf malının imkân dâhilinde önceki vakıf mal ile aynı cinsten olması¹¹⁰ şeklinde şartlar aranmaktadır.

Bütün bunlara ilave olarak; hem mahkemelerce uygulanan hem de vâkıf, müteveli ya da vekili tarafından gerçekleştirilecek istibdâli denetleyen idârî ve adlî sistemin güvenilir bir şekilde işliyor olması da şarttır. Söz konusu süreçte suistimal veya bozukluk bulunduğu takdirde yapılan istibdâl güvenilir olamayacağından dolayı, geçersiz kabul edilmelidir.¹¹¹

B. İstibdâl Yetkisi

Genel vakıf hükümlerinde olduğu gibi istibdâlin de hangi şartlarda ve kim tarafından yapılacağı hususunda belirleyici olan, öncelikle vâkıfın şartıdır.¹¹² Hanefîler'e ve Hanbelîler'e göre vakfın kuruluşunda konuyla ilgili beyan bulunduğu takdirde, vâkıfın kendisi, müteveli ya da bir şekilde tayin edilen başka kimseler, ayrıca bir izne tabi olmadan, şartta belirlenen çerçevede istibdâl yetkisine sahip olurlar. Ancak vâkıfın şartı, söz konusu uygulamanın

¹⁰³ Ali Efendi, *Fetâvâ*, I, 243; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 572.

¹⁰⁴ Hilâl b. Yahya, *Ahkâmü'l-vakf*, vr. 51^b; Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 154; Burhânüddîn el-Buhârî, *Muhîtü'l-Burhânî*, VII, 27; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, V, 372; Kadri Paşa, *Kânûnü'l-adl*, md. 136; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf*, md. 1568, 1591.

¹⁰⁵ *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 400; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 197; Karadağî, "Tenmiyetü mevâridi'l-vakf", *Evkâf*, VII, 31.

¹⁰⁶ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, V, 374-375; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 586; Kadri Paşa, *Kânûnü'l-adl*, md. 136; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf*, md. 1592-1593.

¹⁰⁷ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, V, 372; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 587.

¹⁰⁸ Hattâb et-Trablusî, *Bey'u'l-ahbâs*, s. 77; Kadri Paşa, *Kânûnü'l-adl*, md. 129.

¹⁰⁹ İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 252; İbn Nüceym, "Risâle fi tahriri'l-mekâl", *Resâilü İbn Nüceym*, s. 170; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf*, md. 1595.

¹¹⁰ İbn Kudâme, *el-Kâfi*, III, 591-592; İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 252; Bühûtî, *er-Ravzu'l-mürbi*, s. 356; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 586; Ömer Hilmi, *İthâfü'l-ahlâf*, m. 417.

¹¹¹ Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 196; Abdullah Sâlih, "Şartu'l-vâkıf", *Evkâf*, V, 198-199.

¹¹² Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 25; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 227-228; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 27, 31; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 583.

yapılmasına karşı ise diğer sebep ve şartlar bir araya geldiği takdirde, bu şarta itibar edilmez.¹¹³ Hanefîler bu gibi zaruri durumlarda, İmam Muhammed'in görüşünden hareketle, hâkimin istibdâl kararı almasını mümkün görmüşlerdir.¹¹⁴

Vâkıfın konuyla ilgili şartı bulunmaması halinde, zaruret veya maslahat şartları çerçevesinde, ilgili taraflar karar alma ya da denetleme yetkisine sahiptirler. Lakin Hanefîler'e göre şart bulunmadığı takdirde, vakıf üzerinde velayet-i hâssa sahibi olmalarına rağmen, vâkıf ve vakıf mütevellisinin istibdâl yetkileri bulunmaz.¹¹⁵ Hanbelîler ile Zeydîler ise hem vâkıfın¹¹⁶ hem de belirli sınırlar dâhilinde vakıf mütevellisinin istibdâl yetkisine sahip olduğunu ifade etmektedirler. Hanbelîler'e göre vakıf, belirli kimse veya grup adına olması halinde, istibdâl yetkisi vakıf mütevellisinde olmalıdır.¹¹⁷ Şevkânî de güvenilir olduğunda mütevellinin, bu muameleyi yapması gerektiğini savunmaktadır.¹¹⁸ Vakıf lehtarını ise yalnızca Zeydîler'e göre, mütevellide olduğu gibi, muayyen olması halinde istibdâle yetkilidir.¹¹⁹

Özellikle Hanefîler tarafından vakıf uygulamalarında denetleyici bir unsur olarak değerlendirilen hâkimler de bir taraftan sahip oldukları velâyet-i âmmeye istinaden, suistimallere engel olmak adına, başkaları tarafından verilen istibdâl kararlarını denetlenme; diğer taraftan istibdâli doğrudan gerçekleştirme yetkisine sahiptirler.¹²⁰ Buna karşın Hanbelîler, mescid ve köprü misali kamuya hizmet eden vakıfların haricinde, muayyen kimseler adına yapılmış vakıflarda hâkim kararının zorunlu olmadığını ifade etmişlerdir.¹²¹

Hâkim kararı, Osmanlı Devleti'nde 951 hicri tarihli *İrâde-i Seniyye*'ye kadar tek başına devlet otoritesini temsilen istibdâl uygulanmasında hem yargı hem de yürütmenin kontrol aracı

¹¹³ Hassâf, *Ahkâmü'l-evkâf*, s. 25, 154; Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 304-306, 308; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VI, 228; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 27, 31; İbn Neccâr, *Münteha'l-iradât*, III, 359; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 583.

¹¹⁴ Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306; Tarsûsî, *Enfau'l-vesâil*, vr. 46^a-47^a; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 32; İbn Nüceym, "Risâle fi tahrîri'l-mekâl", *Resâilü İbn Nüceym*, s. 162-163; Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, I, 218.

¹¹⁵ Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 306; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 32; İbn Nüceym, "Risâle fi tahrîri'l-mekâl", *Resâilü İbn Nüceym*, s. 163; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 583-584.

¹¹⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-fetâvâ*, XXXI, 254.

¹¹⁷ İbn Neccâr, *Münteha'l-iradât*, III, 367; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 189.

¹¹⁸ Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 333.

¹¹⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-ezhâr*, s. 216; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, III, 329.

¹²⁰ İbn Nüceym, "fi Mekâtibi'l-evkâf ve butlânihâ", *Resâilü İbn Nüceym*, s. 268; Kadri Paşa, *Kânünü'l-adl*, md. 133-134; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf*, md. 881.

¹²¹ Bühûtî, *Şerhu Münteha'l-iradât*, II, 415; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 189.

olarak kullanılmıştır.¹²² Bu tarihten sonra bütün vakıf çeşitlerinde hâkim denetimine ilave, onun da üzerinde doğrudan kamu otoritesi olarak devlet başkanı onayı istenmiştir.¹²³

Günümüz kanun metinlerinde de aynı uygulama geçerliliğini korumaktadır. Kuveyt Vakıflar Kanunu'nda (1951) vakıf özel mahkemesi,¹²⁴ Türkiye Vakıflar Kanunu'nda (2008) da hukuk mahkemesi, istibdâl kararı alma yetkisine sahip organlar olarak tayin edilmişlerdir. Türkiye'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilen mazbut vakıflarda istibdâl yetkisi genel müdürlüğe aittir. Diğer vakıflarda ise, genel müdürlük yalnızca faaliyet ve mevzuata uygunluk denetiminde bulunur.¹²⁵

C. İstibdâlden Geriye Dönüş

İstibdâl bağlayıcı bir akiddir. Şartlarına uygun olarak, kamu otoritesinin onayıyla tescil edilmiş istibdâl, daha sonra mahkeme kararıyla bile olsa feshedilemez. Zira ictihad alanında, hâkim kararıyla tesis edilmiş hükmün açık bir neden olmadan iptali, yargıya olan güveni zedeleyecektir.¹²⁶ Ancak vakıf mütevellisi, kendisinden önce gerçekleştirilen istibdâlin hukuksuz olduğunu iddia eder ve akidde taraf olan kimselerin âdil olmadıkları anlaşılırsa ya da aşırı aldanma, yeni hak sahiplerinin ortaya çıkması veya ayıp muhayyerliği gibi durumlar ortaya çıkarsa, istibdâl hâkim tarafından feshedilebilir. Bu durumda yeni mal tekrar mülkiyete intikal ederken, önceki vakıf malın da mülkiyetten sıyrılarak yeniden vakıf özelliğini kazanması gerekir.¹²⁷

Söz konusu fesihden sonra istibdâlin yenilenmesi mümkündür. Fakat istibdâl ikâle¹²⁸ suretiyle ortadan kaldırılacak olur ise yeni bir akid söz konusu olduğundan dolayı, istibdâlde bulunan kimsenin yeniden istibdâl için de ayrıca yetkisi bulunmalıdır.¹²⁹

Sonuç

Vakıf malın takas veya satış yoluyla mülkiyete intikali ve yerine farklı bir malın vakıflaştırılmasıyla ortaya çıkan istibdâlde amaç, vakıfların devamlılığını muhafaza etmektir. Konuyla ilgili görüşler, vakıf malın kullanılabilirlik durumu, menkul veya gayri menkul oluşu

¹²² Kâdîhân, *Fetâvâ*, III, 301; Tarsûsî, *Enfau'l-vesâil*, vr. 45^b; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadır*, VI, 228; Trablusî, *el-İs'âf*, s. 32; Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, I, 217-218; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 401; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 573.

¹²³ Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr*, VI, 589; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, VI, 589; Ömer Hilmi, *İthâfü'l-ahlâf*, m. 165, 416; Hüseyin Hüsnü, *el-İhsâf*, m. 179; Ebû Zehre, *Muhâdarât*, s. 202.

¹²⁴ Kuveyt Vakıflar Kanunu, md. 13; Şaban-Gundur, *Ahkâmü'l-vasiyye ve'l-mîrâs ve'l-vakf*, s. 538-539.

¹²⁵ Berki, *Vakıflar*, s. 79; Vakıflar Kanunu, md. 12, 33, 42.

¹²⁶ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, I, 218; Ali Efendi, *Fetâvâ*, I, 241; Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm Efendi*, s. 460; Ömer Hilmi, *İthâfü'l-ahlâf*, m. 420.

¹²⁷ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, I, 217; Ali Haydar, *Tertîbü's-sunûf*, md. 1580, 1581; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye Kamusu*, IV, 357.

¹²⁸ Bağlayıcı ve feshi kabil bir akdi bozmayı konu edinen akid. Bkz. Aybakan, "İkâle", *DİA*, XXII, 14.

¹²⁹ Kadri Paşa, *Kânûnü'l-adl*, md. 138.

ya da mescid olup olmamasına bağlı olarak farklılaşıyor olsa da genel olarak, istibdâlin Hanefîler ile Hanbelîler tarafından kabul gören bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar istihsân ve maslahat delillerini esas alırlar. Mâlikîler ve Şâfîiler ise kazaî ve idarî suistimalleri engelleme adına delil olarak seddi zerâî'î tercih ettiklerinden dolayı, konuya daha mesafeli yaklaşmışlardır. Mâlikîler'in karşı çıktığı istibdâl, gayri menkul ile sınırlıdır. Ancak mescid, yol ve kabir gibi yerlerin genişletilmesine ihtiyaç olması halinde buraların çevresinde bulunan vakıflar, bu hükümden istisna edilmiştir. Şâfîiler ise menkul malları da içine alan en geniş istibdâl karşıtı tutuma sahiptirler.

Hanefîler'in mescidi istisna eden uygulamalarına mukabil, Hanbelîler'in mescidi de içine alan istibdâl yaklaşımı, bugün vakıflarda karşı karşıya kalınan birçok sorunun çözümünü adına önemli fırsatlar barındırmaktadır. Mescidlerin harap ve kimselerin uğramadığı yerler haline gelmemesi ve devamında âtıl kalan vakıfların ortadan kaldırılması yönünde bir kamuoyu oluşmaması için vakıflar kendi hallerine terk edilmemelidirler. Bu sebeple gerek menkul gerek mescidler de dâhil gayri menkul vakıflar, kullanılamaz hale geldiğinde ya da buralar ile ilgili herkes tarafından kabul edilebilecek ölçüde açık bir maslahat bulunduğu, istibdâle başvurulabilmesi gerekmektedir. Zira vakıf, her ne kadar sevap ve ecir kazandırması sebebiyle ahiret konusu olsa da muhteva ve amacı itibarıyla akla hitap eden bir meseledir. Dolayısıyla hem Şâri' hem de vâkıf açısından, sevabın ve dolayısıyla vakfin devam edebilmesi için sadaka-i câriye yani hayır olarak devam etmesi önemlidir. İhtiyaçlar zorladığında gerekli değişim kararlarını almadan, vakıfları iş göremez bir hale mahkûm etme, aslında vakıfların suistimaline eş bir zarara yol açacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Sâlih, Hâmid Ahmed, “Şartu’l-vâkıf ve kazâya’l-istibdâl”, *Evkâf*, V, 181-207, Kuveyt 2003, (Şartu’l-vâkıf).
- Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895), *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (1284-1293), Yay. Haz. Ali Himmet Berki, İstanbul 1982, (*Mecelle*).
- Akgündüz, Ahmet, “İstibdâl”, *DİA*, XXIII, 319-320, İstanbul 2001.
- Ali Efendi, Çatalcalı (ö. 1103/1692), *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I-II, İstanbul 1311-1312 H. (*Fetâvâ*).
- Ali Haydar, Eminefendizâde Küçük Ali Haydar Efendi (ö. 1935), *Tertîbü’s-sunûf fî ahkâmi’l-vukûf*, İstanbul 1337/1918, (*Tertîbü’s-sunûf*).
- _____, *Dürerü’l-Hukkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*, İstanbul 1330/1912, (*Dürer*).
- _____, *Tertîbü’s-sunûf fî ahkâmi’l-vukûf*, trc. Ekrem Abdülcebâr-Muhammed Ahmed, I-II, Bağdat 1950, (*Tertîbü’s-sunûf*).
- Âlim b. Alâ, Alaaddin ed-Dihlevî (ö. 786/1384), *el-Fetâva’t-Tatarhâniyye*, thk. Seccad Hüseyin, I-V, Karacı 1416/1996.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988.
- Berki, Ali Himmet (ö. 1976), *Vakıflar, Medeni Kanunda Tesis ve Vakıflar Kanunu Hükümleri*, Ankara 1950.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971), *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul ty, (*Hukûk-ı İslâmiyye Kamusu*)
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *Sahîhu’l-Buhârî*, I-IX, Beyrut 1422.
- Burhânüddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî el-Merginânî (Burhanü’s-şeria) (ö. 616/1219), *Kitâbü Zahîretü’l-fetâvâ*, İMK, Yazma-Fıkıh 104, (İSAMK CD0131), (*Zahîretü’l-fetâvâ*).
- Bühûtî, Şeyh Mansur b. Yunus el-Hanbelî (ö. 1051/1641), *Şerhu Münthe’l-iradât*, I-III, Beyrut ty.
- _____, *er-Ravzu’l-mürbi’ bi-şerhi zadi’l-müstekni’ muhtasari’l-Muğni*, thk. Muhammed Abdurrahman Avvad, Beyrut 1985, (*er-Ravzu’l-mürbi’*). (Birlikte: *Zadi’l-müstekni’* / Ebü’n-Neca Şerefeddin Musa b. Ahmed b. Musa Haccavi, *el-Muğni* / Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme). *Cerîde-i İlmiyye*, Meşihat-ı Celile-i İslâmiyye, İstanbul 1332-1341.
- Çivizâde, Muhyiddin Mehmet Efendi (ö. 954/1547), *Mecmû’atü’l-fetâvâ*, SK, Kılıç Ali Paşa, 496.
- Dâmâd, Abdurrahman b. Muhammed el-Gelibolî (ö. 1078/1667), *Mecmau’l-enhur fî şerhi Mülteka’l-ebhur*, I-II, by. ty. (MŞ).
- Derdîr, Ebü’l-Berekat Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1201/1786), *eş-Şerhü’l-kebîr ala Muhtasari Halil*, Beyrut 1995.
- _____, *eş-Şerhü’s-sağîr ala Akrebi’l-mesalik ila mezhebi’l-İmam Malik*, I-IV, Kahire 1974.
- Desûkî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafе (ö. 1230/1815), *Hâşiyetü’d-Desûkî ala Şerhi’l-kebir*, I-IV, Mısır, ty. (Birlikte: *Şerhu’l-kebir* / Ebü’l-Berekat Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Derdîr, *el-Muhtasar* / Ebü’l-Mevedde Ziyaeddin Sîdî Halil b. İshak b. Musa el-Cüdi.)
- Ebû İshâk eş-Şirâzî, Cemaleddin İbrahim b. Ali b. Yusuf (ö. 476/1083), *el-Mühezzeb fî fikhi’l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî, I-VI, Dimeşk 1416/1996.
- Ebû Yahyâ, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Asım (ö. 857/1453), *Şerhü’t-Tuhfe*, thk. Abdülkerim Şehbun, by. 1431/2010.
- Ebû Zehre, Muhammed (ö. 1974), *Muhâdarât fî’l-vakf*, by. 1959.
- _____, *Usûlu’l-fikh*, İstanbul ty.
- Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed (ö. 373/983), *en-Nevâzil*, SK, Damad İbrahim, 724.
- Eşkâr, Süleyman Abdillâh, *el-Mücellâ fî’l-fikhi’l-Hanbelî*, I-II, Dimaşk 1998/1419.

- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli (ö. 311/923), *Kitâbü'l-Vukûf min mesaili'l-imam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali Zeyd, I-II, Riyad 1989, (*Kitâbü'l-Vukûf*).
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî el-Hanefî (ö. 261/874), *Kitâbu ahkâmi'l-evkâf*, Kahire 1322/1904, (*Ahkâmü'l-evkâf*).
- Haskefi, Alâeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed Dimaşki (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-muhtâr fi şerhi't-Tenviri'l-Ebsar (er-Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr şerhu Tenviri'l-Ebsâr*'ın yanında), thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvez, I-XIV, Beyrut 1415/1994, (*ed-Dürrü'l-muhtâr*).
- Hattâb et-Trablusî, Ebû Zekeriyya Yahya (ö. 995/1587), *Risâle fi hukmi bey'i'l-ahbâs*, thk. İkbâl Abdulaziz, Kuveyt 1427/2006, (*Bey'u'l-ahbâs*).
- Hırâkî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin (ö. 334/945), *el-Muhtasar*, Riyad 1988. (Birlikte: *Haşiyetü Muhtasari'l-İmam Ebü'l-Kasım el-Hırâkî* / Muhammed b. Abdurrahman b. Hüseyin Ali İsmail).
- Hilâl b. Yahya, Ebû Bekir b. Müslim el-Basrî el-Hanefî (Hilâlürre'y) (ö. 245/858), *Ahkâmü'l-vakf*, SK, Süleymaniye, 379.
- Hillî, İbnü'l-Mutahhar (ö. 726/1325), *Kavâidü'l-ahkâm fi ma'rifeti'l-halâl ve'l-harâm*, I-III, Kum 1418, (*Kavâidü'l-ahkâm*).
- Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1912), *el-İhsâf fi ahkâmi'l-evkâf*, SK, İzmirli İ.Hakkı, 693, (*el-İhsâf*).
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi Nemerî (ö. 463/1071), *el-Kâfi fi fihhi ehli'l-medîne*, thk. Muhammed Muhammed Muritani, I-II, Riyad 1980, (*el-Kâfi*).
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dimaşki (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-epsâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvez, I-XIV, Beyrut 1415/1994, (*Reddü'l-muhtâr*), (Birlikte: *ed-Dürrü'l-muhtâr fi şerhi't-tenviri'l-envâr* / Alâeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dimaşki Haskefi, *Tenvirü'l-epsâr* / Şemseddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Gazzî Timurtaşî).
_____, *el-Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâva'l-hâmidîyye*, I-II, Bulak 1300, (*el-Ukûdü'd-dürriyye*).
- İbn Ebû Zeyd, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Kayrevânî (ö. 386/996), *Risaletü'l-imam İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, by. ty.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali (ö. 456/1064), *el-İsâl fi'l-Muhallâ bi'l-âsâr*, I-XII, Beyrut 1988, (*el-Muhallâ*).
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-IX, Riyad, ty.
_____, *el-Kâfi*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, I-VI, Cize 1417/1997.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kasım (ö. 879/1474), *Risâle fi istibdâli'l-vakf*, SK, Reşit Efendi, 1152/24, vr.121^a-128^a.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut ty. (MŞ).
- İbn Neccâr, Takiyüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 972/1565), *Muntehe'l-iradât*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, I-V, by. 1419/1999, (MŞ).
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. Muhammed Mısri Hanefî (ö. 970/1563), *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-IX, Beyrut 1418/1997.
_____, "Risâle fi tahrîri'l-mekâl fi meseleti'l-istibdâl", *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrac-Ali Cuma Muhammed, Kahire 1419/1998-1420/1999.
_____, "fi Mekâtîbi'l-evkâf ve butlânihâ", *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye*, thk. Muhammed Ahmed Serrac-Ali Cuma Muhammed, Kahire 1419/1998-1420/1999.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Ced (ö. 520/1126), *el-Beyân ve't-tahsil*, thk. Muhammed Hacci, I-XVIII, Beyrut 1984.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (ö. 728/1328), *Mecmûü'l-fetâvâ*, nşr. Abdurrahman Muhammed b. Kâsım, I-XXXVII, Rabat, ty.

_____, *Kitâbü'l-İhtiyârâtü'l-ilmîyye*, (*el-Fetâva'l-kübrâ*'nın IV. cildi), derl. Alaüddin Ebü'l-Hasan b. Abbas, I-V, Beyrut, ty, (*el-İhtiyârâtü'l-ilmîyye*).

_____, *el-Fetâva'l-kübrâ*, I-V, Beyrut, ty.

İbnü'l-Bezzâzî, Muhammed b. Şihab el-Hanefî (ö. 827/1423), *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, I-III, Diyarbakır 1310, (*el-Fetâva'l-Hindîyye* kenarında, IV-VI ciltler).

İbnü'l-Hâcib, Ebü Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr (ö. 646/1249), *Câmiü'l-ümmehât*, thk. Ebü Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî, Dımaşk 1998.

İbnü'l-Harîrî, Şemseddin (ö. 728/1328), *Risâle fi'l-istibdâl fi'l-evkâf*, SK, Reşit Efendi, 1152/20, vr.112^a-117^a.

İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid el-Hanefî (ö. 861/1457), *Şerhu Fethü'l-kadîr*, I-VIII, Beyrut, ty.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (ö. 840/1436), *Kitâbü'l-ezhâr fi fikhi'l-eimmeti'l-ethâr*, San'a 1414/1993.

İbnü't-Türkmânî, Cemâleddin (ö. 769/1368), "Risâletün fi'l-istibdâl fi'l-evkâf min ğayri şartin Hel yecüzü?", *İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi*, thk. Yasin Erden, İstanbul 2015, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Halebî, Muhammed b. İbrahim el-Hanefî (ö. 956/1594), *Mülteka'l-Ebhur*, İstanbul 1981, (*Mültekâ*).

İkrime Sa'id Sabrî, *el-Vakfû'l-İslâmî beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*, Amman 2008.

İnanır, Ahmet, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, Ankara 2014, (Basılmamış Doktora Tezi).

Kâdîhân, Ebü'l-Mehasin Fahreddin Hasan b. Mansur (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdîhân (Fetâva'l-Hâniyye)*, I-III, Diyarbakır 1310, (*el-Fetâva'l-Hindîyye* kenarında. I-III ciltler).

Kadri Paşa, Muhammed (ö. 1306/1888), *Kânünü'l-adl ve'l-insâf fi'l-kadâ alâ müşkilâti'l-evkâf*, thk. Ali Cuma Muhammed-Muhammed Ahmed Sirac, Mısır 1320/1902, (*Kânünü'l-adl*).

Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed (ö. 879/1474), "Kitâbü'l-muhtasar fi ilmi'l-istibdâl", thk. Hasan Özer, *İHAD*, XVIII, 174-176, Konya 2011.

_____, "er-Remz ala kenzi'l-avârif li-tâlibi'l-'ulâ ve'l-me'ârif", thk. Hasan Özer, *İHAD*, XVIII, 180-181, Konya 2011.

Karadağî, Ali Muhyiddin, "Tenmiyetü mevâridi'l-vakf ve'l-hifâzu aleyhâ", *Evkâf*, VII, 13-60, Kuveyt 2004.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim (ö. 684/1285), *ez-Zahîre*, thk. Sa'id Ahmed E'rab, I-XIV, Beyrut 1994.

Kâriülhidâye, Ebü Hafs Sirâcüddin Ömer b. Alî (ö. 829/1426), *Fetâvâ Kâriülhidâye (el-Fetâva's-Sirâciyye)*, SK, Esad Efendi, 1064.

Kâsânî, Ebü Bekir Alâuddin b. Mes'ud (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, I-VII, Beyrut 1417/1996.

Kazıcı, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

Kınalızâde, Ali Çelebi (ö. 979/1572), *Risâletün tete'alleku bi-ba'zı ahkâmî'l-vakf*, SK, Şehid Ali Paşa 785, (*Ba'zu ahkâmî'l-vakf*). (Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 1141/41'de de "Risâle el-İstis'âf fi umûri'l-evkâf" ismiyle mevcut.)

Kirmastî, Yusuf b. Hüseyin (ö. 920/1514), *Ahkâmü'l-evkâf*, SK, Laleli, 835/3.

_____, *Risâle fi'l-evkâf*, SK, Ayasofya, 1176.

Kozak, Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul 1985.

Köprülü, Bülent, "Tarihte Vakıflar", *AÜHF*, Ankara 1951.

Kübeysî, Muhammed Ubeyd Abdullah, *Ahkâmü'l-vakf fi's-Şer'iati'l-İslâmiyye*, I-II, Bağdad 1397/1977, (*Ahkâmü'l-vakf*).

Kunter, Halim Bâki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine (Mücmel Bir Etüd)", *VD*, I, 103-129, Ankara 1938.

Makrizî, Takıyyüddin Ebü'l-Abbas (ö. 845/1441), *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, I-IV, Beyrut 1418 H. (MŞ).

- Mehdî, Mahmud Ahmed, *Nizâmü'l-vakfî't-tatbîki'l-muâsır*, Cidde 1423/2003.
- Menteşzâde, Abdurrahîm Efendi (ö. 1128/1716), *Fetâvâ-yı Abdurrahîm Efendi*, I-II, İstanbul 1827.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman, (ö. 885/1480), *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmami'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, I-XII, Beyrut 1957/1376, (*el-İnsâf*).
- Mergînânî, Ebü'l-Hasan Ebü Bekir el-Hanefî (ö. 593/1197), *el-Hidâye*, I-IV, İstanbul 1986.
- Mevvâk, Muhammed b. Yusuf Ebü Abdillâh (ö. 897/1492), *et-Tâc ve'l-iklîl li Muhtasar-ı Halil*, I-VIII, Beyrut 1416/1994, (MŞ).
- Muhammed Mehdî, "Hükmü istibdâli'l-evkâf fî'l-mezâhibi'l-fihhiyye", *Mecelletü's-şer'iyye ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, LXXVII, 333-408, Kuveyt 2009.
- Mv. F., Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993, (MŞ).
- Nâtrîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 446/1054), *el-Ecnâs ve'l-Furûk (Tahkik ve Tahlil)*, thk. Mehmet Ali Orhan, Kayseri 1996, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Nevevî, Ebü Zekerîyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *Ravzatü't-tâlibîn*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut 1992, (Birlikte: *Minhâcü's-seviyye fî terciümeti'l-İmam en-Nevevi / Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, Münteka'l-yenbu' fima rade ale'r-ravza mine'l-furu' / Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti*).
- Ömer Hilmi Efendi (Karınabâdzâde) (ö. 1307/1889), *İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf*, Matbayı Amire, İstanbul 1307.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, (*Vakıf Müessesesi*).
- Râfî'î, Mustafa (ö. 2000), *el-Ahvâlü's-şahsiyye fî's-şer'iati'l-İslâmiyye ve'l-kavânini'l-Lübânîyye*, Beyrut 1403/1983, (*el-Ahvâlü's-şahsiyye*).
- Râzî, Ebü Abdullâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir (ö. 666/1268), *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Mahmut Hâtr, Beyrut 1415/1995, (MŞ).
- Remlî, Zeynüddin Hayreddin b. Ahmed Ali el-Eyyübî (ö. 1081/1671), *el-Fetâva'l-Hayriyye li nef'il-berîyye*, I-II, Mısır-Bulak 1300 H., (*el-Fetâva'l-Hayriyye*).
- Ruhaybânî, Mustafa b. Sa'd (ö. 1243/1827), *Metâlib üle'n-nühâ fî şerhi Ğâyeti'l-müntehâ*, I-VI, Beyrut 1415/1994, (*Metâlib*), (MŞ).
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ud b. Mahmûd el-Buhârî el-Mahbubî (ö. 747/1346), *Şerhü'l-vikâye*, I-V, Amman 2006.
- Sahnûn, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-VI, Beyrut 1905.
- Selim Hânî Mansûr, *el-Vakfu ve devruhû fî'l-müctemai'l-İslâmi'l-muâsır*, Beyrut 2004.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, XXX, Kahire 1324 - 1331.
- _____, *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebîr*, thk. Abdülaziz Ahmed, I-V, Kahire 1971, (*Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*).
- Sıdkı, İsmail (ö. 1911), *Hatırât*, Dersaadet, İstanbul 1324.
- Şaban-Gundur, Zekiyüddin-Ahmed, *Ahkâmü'l-vasiyye ve'l-mîrâs ve'l-vakfî şer'iati'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1989.
- Şahhâte, Hüseyin Hüseyin, "İstismâru emvâli'l-vakf", *Evkâf*, VI, 82-118, Kuveyt 2004.
- Şâtîbî, Ebü İshâk İbrahim b. Musa (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, I-IV, Beyrut 1997.
- Şevkânî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî (ö. 1250/1834), *es-Seylü'l-cerrârî'l-mütedaffik ala Hadâiki'l-ezhâr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, I-IV, Beyrut 1985.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen Ebü Abdullâh el-Hanefî (ö. 189/805), *el-Asl (el-Mebsûd)*, thk. Mehmet Boynukalın, I-XII, Beyrut 1433/2012.
- Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420), *Câmiü'l-füsûleyn*, Ankara 2012, (Tıpkıbasım: İstanbul, SK, Halet Efendi 119).
- Şirbinî, Şemsüddin el-Hatîb Muhammed b. Ahmed el-Kahiri (ö. 977/1570), *Muğni'l-muhtac ila ma'rifeti me'âni elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, by. ty. (Birlikte: *Minhâcü't-talibîn / Ebü Zekerîyya Muhyiddin Yahyâ b. Şeref Nevevi*)

- Şürinbülâfî, Hasan b. Ammâr b. Yusuf (ö. 1069/1659), *Hisâmü'l-hükkâm el-muhakkikîn li-saddi buğâti'l-mu'tedîn 'an ekâfi'l-müslimîn*, Mektebetü'l-Ezheriyye (Mahtûta), by. 1050/1640.
- Taberî, Ebû Câfer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö. 310/923), *Tarihü't-taberi: Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, I-XI, Beyrut 1387 H. (MŞ).
- Tarsûsî, Necmeddin Efendi (ö. 758/1357), *Enfau'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil (Fetâva't-Tarsûsiye)*, İMK, Yazma-Fıkıh, 382, (İSAMK CD0365), (*Enfau'l-vesâil*).
- Tesulî, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdusselam, *el-Behcetü fî şerhi't-Tuhfe*, I-II, Beyrut 1991/1412, (*el-Behce*).
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr - Sünen-i Tirmizî*, I-VI, Beyrut 1998, (MŞ).
- Trablusî, Burhaneddin İbrâhim b. Musa (ö. 922/1516), *Kitâbü'l-is'âf fî ahkami'l-evkâf*, Mekke 1986.
- Ubeydî, İbrahim Abdüllatif, *İstibdâlü'l-vakf Rû'ye şer'iyye İktisâdiyye Kânûniyye*, Dâiretü'ş-şüünü'l-İslâmiyye, Dubai 1430/2009, (*İstibdâlü'l-vakf*).
- Vakıflar Kanunu (2008).
- Velvâlicî, Ebû'l-Feth Zahîrüddîn Abdürreşid (ö. 540/1146), *Fetâva'l-Velvâlicî*, İMK, Yazma-Fıkıh, 73, (İSAMK CD89).
- Vezzânî, Ebû İsa Sidi Mehdi (1342/1923), *en-Nevâzilü'l-cedîdetü'l-kübrâ fîma li-ehli Fas ve ğayrihim mine'l-bedvi ve'l-kura (el-Mi'yarü'l-cedidi'l-câmîi'l-mu'rib an fetâva'l-mutahhirîne min ulemâi'l-Mağrib)*, I-XII, Rabat 1417/1996, (*en-Nevâzilü'l-cedîdetü'l-kübrâ*).
- Yediylüdz, Bahaeddin, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisâdî Boyutu", *VD*, XVIII, 5-41, Ankara 1984.
- Yenişehirlî, Ebû'l-Fazl Abdullah (ö. 1156/1743), *Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukûl*, tertip eden: Mehmed Fıkhî el-Aynî, İstanbul 1266/1849.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed (ö. 1999), *Ahkâmü'l-evkâf*, Amman 1997.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Bağdat 1973, (*el-Vecîz*).
- Zuhaylî, Vehbe (ö. 2015), *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühû*, I-X, Dimeşk ty. (MŞ).